शास्त्रि तृतीय खण्डस्य कृते (साहित्यम्)
साहित्यदर्पणः सप्तम परिच्छेदः

रसानां विरोध प्रकाराः के ? तत्समावेशस्य एकस्मिन् पद्ये कथं कर्तुं युक्तया शक्यते इति प्रतिपादनम् ।

ननु 'आद्यः करुण, रौद्र, वीर, भयानकैः' इति उक्तत्वेन विरोधिनोः वीर शृङ्गारयोः कथम् एकत्र —

'कपोले जानक्याः करिकलभदन्तद्युतिमुषि
स्मरस्मेरस्फारोड्डमरपुलकं वक्त्रकमलम् ।
मुहुः पश्यन् शृण्वन् रजनिचरसेनाकलकलं
जटाजूटग्रन्थिं द्रढयति रघूणां परिवृढः ॥'

इत्यादौ समावेशः ?

अत्रोच्यते — इह एवं मीमांसा व्यतिकर सन्तौ, खलु रसानां विरोधितायाः अविरोधितायाश्च त्रिधा व्यवस्था —
(1) कयोश्चित् आलम्बनैक्येन,
(2) कयोश्चित् आश्रयैक्येन,
(3) कयोश्चित् आनन्तर्येण ।

तत्र वीर शृङ्गारयोः आलम्बनैक्येन विरोधः । यथा= आलम्बनैक्येन हास्य रौद्र बीभत्सैः सम्भोग शृङ्गारस्य, वीर करुण रौद्र भयानक बीभत्सैः विप्रलम्भ शृङ्गारस्य, आलम्बनैक्येन आश्रयैक्येन च वीरभयानकयोः । नैरन्तर्य विभावैक्याभ्यां शान्त शृङ्गारयोः । त्रिधा अपि विरोधो वीरस्याद्भुत रौद्राभ्याम् । शृङ्गारस्य अद्भुतेन, भयानकस्य बीभत्सेन इति ।

तेनात्र 'कपोले जानक्याः' इत्यस्मिन् पद्ये वीर शृङ्गारयोः भिन्न आलम्बनत्वात् न विरोधः । एवञ्च वीरस्य नायकनिष्ठत्वेन भयानकस्य प्रतिनायकनिष्ठत्वेन निबन्धे भिन्नाश्रयत्वेन न विरोधः । यच्च नागानन्दे प्रशमाश्रयस्यापि जीमूतवाहनस्य मलयवत्यनुरागो दर्शितः, तत्र 'अहो गीतमहो वादित्रम्' इति अद्भुतस्य अन्तरा निवेशनात् न आनन्तर्याभावात् न शान्त शृङ्गारयोः विरोधः । एवम् अन्यद् अपि ज्ञेयम् ।

अलमतिविस्तरेण ।

उपेन्द्र झा
14/6/21
असो० प्रो० साहित्य
रा० उ० सं० महावि०
कुरकेला, मुरैना

शास्त्रि द्वितीय खण्डस्य कृते साहित्यम्
साहित्य दर्पणः प्रथम परिच्छेदः

तात्पर्य वृत्ति व्यञ्जनाया तादात्म्य निराकरणम् ।

ननु अभिहितान्वयवादिभिः अङ्गीकृता तात्पर्याख्या वृत्तिरेव अर्थं च व्यङ्ग्यार्थं बोधयतीति चेत्, न । अभिहितान्वय बोधने परिक्षीणायाः तस्या व्यङ्ग्यार्थं बोधने असमर्थत्वात् । यथा धनिकेन उक्तम् —

'तात्पर्यानतिरेकाच्च व्यञ्जकत्वस्य न ध्वनिः ।
यावत्कार्यप्रसारित्वात् तात्पर्यं न तुलाधृतम् ॥' इति

तन्न समञ्जसम् । तस्योपरि 'शब्द बुद्धि कर्मणां विरम्य व्यापाराभावः' इति वादिभिरेव पातनीयो भवद्भिः ।

यत्तु धनञ्जय — 'पौरुषेयमपौरुषेयं च वाक्यं सर्वमेव कार्यपरम्, अतत्परत्वे अनुपादेयत्वात् उन्मत्त वाक्यवत् (अप्रामाण्यं स्यात्) तस्मात् काव्यशब्दानां निरतिशय सुख आस्वाद व्यतिरेकेण प्रतिपाद्य प्रतिपादकयोः प्रवृत्ति प्रयोजनान्तर अनुपलब्धेः निरतिशय सुखास्वाद एव कार्यत्वेन अवधार्यते । 'यत्परः शब्दः स शब्दार्थः' इति न्यायात् । इति । तत्र प्रष्टव्यम् — किमिदं तत्परत्वं नाम, तदर्थत्वं वा तात्पर्येण तद्बोधकत्वं वा? आद्ये न विवादः व्यङ्ग्यत्वेऽपि तदर्थतानपायात् । द्वितीये तु केयं तात्पर्यं वृत्तिः । अभिहितान्वयवादिभिरङ्गीकृता, तदन्या वा? आद्ये दत्तमेवोत्तरम् (अन्वयबोधमात्रे) परिक्षीणायाः तस्या व्यङ्ग्यार्थ बोधकत्वाभावेन । द्वितीये तु नाम मात्रे विवादः । तन्मतेऽपि तुरीय वृत्ति सिद्धेः ।

ननु एतत्तु भूतार्थेव तात्पर्य शक्त्यो क्रियादि संसर्गस्य विधेयस्य प्रकाशनम् इति चेत् न । तयोः क्रियादि संसर्गबोध रसादि बोधयोः हेतुफलभावाङ्गीकारात् । यदाह मुनिः 'विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः' इति । सहभावे च कुतः सव्येतर विषाणयोरिव कार्यकारणभावः? पौर्वापर्यभावात् । अतो न तात्पर्य वृत्त्या व्यञ्जनाया गतार्थत्वमिति दिक् ।

उपेन्द्र झा
14/6/20
व्या० प्रो० साहित्य
रा० उ० सं० महा०
[illegible]

शास्त्री प्रथम खण्डस्य कृते साहित्यम्
(साहित्य दर्पणः द्वितीयः परिच्छेदः)

वाक्यं स्याद् योग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्तः पदोच्चयः
इयं कारिकायाः साधु व्याख्या।

आचार्य विश्वनाथेन काव्य लक्षणे 'वाक्यं रसात्मकं काव्यम्' इति प्रोक्तम्। तत्र किं नाम वाक्यं इति अपेक्षायां आह — 'वाक्यं स्याद् योग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्तः पदोच्चयः' इति। योग्यतादि त्रयात्मकः पद समूह एव वाक्यमित्यर्थः। तत्र योग्यता — 'पदार्थानां परस्पर सम्बन्धे बाधाभावः' एक पदार्थस्य अपर पदार्थेन सह सम्बन्धे बाधाऽभाव एव योग्यता। यथा — 'गामानय' इत्यत्र गो पदार्थस्य आनय पदार्थेन सह यः सम्बन्धः स बाधितो न वर्तते इति योग्यतायाः सत्त्वाद् वाक्यत्वं भवति। न च बाध-स्थलेऽपि यत्र पदार्थानां परस्परं सम्बन्धो वर्तते तत्रापि वाक्यत्वं स्यादिति वाच्यम्। तथा सति 'वह्निना सिञ्चति' इत्यस्यापि वाक्यत्वं स्यात्। नहि अग्निः सेचन क्रियायां समर्थः, अपितु दहन क्रियायाम्। अतो नेदं वाक्यम्।

आकाङ्क्षा — एक पदार्थस्य अपरपदार्थेन सह अन्वय अपेक्षा आकाङ्क्षा। सा च श्रोतुः जिज्ञासा रूपा, यथा 'देवदत्तो ग्रामं याति' इत्यत्र गच्छतीति पदस्य निराकाङ्क्षत्वे वाक्यत्वे गौः अश्वः, पुरुषो, हस्ती इति परस्परं निरपेक्षस्य पद समूहस्यापि वाक्यत्वं स्यात्। एवं च अतिव्याप्तिः स्यात्। अत्र गवादि अर्थबोधक सुबन्त पदं श्रवणानन्तरम् अश्वादि पदान्तर श्रवणेच्छा विरहस्य सिद्धत्वात् आकाङ्क्षा शून्यत्वम्। अतो नेदं वाक्यम्।

आसत्तिः — यस्य पदार्थस्य येन पदार्थेन सह सम्बन्धापेक्षा तेन सह तस्य अव्यवधानेन स्थितिः आसत्तिः। व्यवहितेऽपि इदानीमुच्चरितस्य देवदत्त शब्दस्य दिनान्तरोच्चरितेन गच्छति इति पदेन सङ्गतिः स्यात्। किन्तु ईदृशेन पद समूहेन न भवति बोधः, आसत्ति विरहात्, न चेदं वाक्यम्।

व्यवधानं द्विविधम् — एकं कालव्यवधानम्, अपरं च अनुपयुक्त पदानां पठनम्। तत्र काल व्यवधानस्य उदाहरणं पूर्वं उक्तम्। द्वितीयस्य तु 'गिरिर्भुक्तमग्निमान् देवदत्तेन' इति। अत्र 'गिरिरग्निमान्', देवदत्तेन भुक्तम् इति सम्बन्धः उचितेतिदिक्।

उपेन्द्र झा
14/6/14
एसो० प्रो० साहित्य
रा० उ० सं० महावि०
पुरकैला, [illegible]